

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
İSLÂM İLİMLERİ ENSTİTÜSÜ YAYINLARI – SAYI : 2

İSLÂM İLİMLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

II

Müdür

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY

ENSTİTÜ YÖNETİM KURULU

Müdür

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY

Genel Sekreter

Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU

Üyeler

Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU

Prof. Dr. Hüseyin ATAY

Doç. Dr. Mehmet HATİBOĞLU

SELÇUKLU DEVRİ TARİH YAZICILIĞI*

Claude CAHEN

İsmet KAYAOĞLU

Çev.: Mehmet DAĞ

Selçuklular devrini kısmen ele alan bir kaç yararlı araştırmaya rağmen, bu devir, İslâm tarihinde Selçukluların oynadığı role hakkını verebilecek ihtatalı bir tarihçiyi henüz beklemektedir. Kaynakların kesin bir şekilde ilk değerlendirilmelerinin yapılması şimdiye kadar sadece eksik bir takım araştırmaların konusu olmuştur¹. Eksik olmakla beraber, bu makale hiç değilse bazı bulguların ve araştırma yönlerinin tesbitinde yardımcı amaç edinir.

İslâm tarih literatürünün gelişmesinde, Selçuk hâkimiyetinin ne başlangıcı ne de sonu gerçek bir kopukluk gösterir. Dolayısıyla Selçuklu tarih yazıcılığının özel bir tablosunu çizmek gereksizdir. Burada bizim özellikle ortaya koymak istediğimiz şey -çünkü bu aynı zamanda tarihçi için pek lüzumlu olmakla beraber oldukça nadir bir şekilde işlenmiştir- günümüz tarihçisinin, araştırmalarını üzerine dayandırması gereken kaynakların ve eserlerin belgesel değerinin sistemli bir incelemesini yapmaktır. Bu sebeple geçici bir kaç boşluk bırakma pahasına da olsa dikkatimizi XI. yüzyılın ortalarından XII. yüzyıl sonlarına kadar, Selçukluların hâkim olduğu Irak-İran bölgesi üzerinde toplamamız tercihe şayan görülmektedir. Böylece toprak genişliği bakımından, bir yandan Suriye-Cezire, öte yandan (Selçuklu hâkimiyeti altında bile) Anadolu hakkındaki konusu oldukça sınırlı tarih eserleri; zaman bakımından ise hem Selçukluların daha önceki tarihi² ve hem de onların Harzem'deki kolları bir kenarda bırakılmıştır.

Eserlerini Abbâsî Halifeliğinin parlak devrinde ya da en azından bu parlak devrin ve İslâm birliği anısının henüz yaşadığı bir zamanda telif eden yazarlardan bekleneceği üzere, İslâm tarih yazıcılığının ilk büyük âbideleri

*Bu makale, *Historians of the Middle East*, neşr. Bernard Lewis ve P.M. Holt, (Oxford University Press, 1962), adlı eserden türkçeye çevrilmiştir.

1) Özellikle yayımlanmamış bir Tez'de V. A. Hamdâni (bak., *Abstracts of dissertations of the University of Oxford*, 1939).

2) Bu konuda "Le Maliknâme..." de bilgi verdim, *Oriens*, II, (1949).

hemen hemen çoğunlukla İslâm ülkelerinin bütününi ihtiva eder. Özellikle Bağdat, her ne kadar orada yaşayan tarihçilerin bu kente üstün bir mevki verme şeklinde makul bir eğilimleri varsa da, tarih yazıcılığının İslâm dünyasını kapsayan bu anlayışının bir merkezi durumunda idi. Bu, Büveyhîlerin Halifeyi bir kukla durumuna koydukları ve Irak'ı gerçekte ayrı bir emirlik haline getirdikleri zamanda bile böyle devam etmiştir. *Sâbit b. Sinân*, *Hilâl es-Sâbit* ve *Miskeveyh*'in büyük eserleri gerçekte tam Büveyhiler devrinden itibaren ortaya çıkar. Bununla birlikte aşağı yukarı kendi başlarına münferit bir hayat süren bölgelerde müstakil vekâyinâmeler yazma fikri doğmuş bulunuyordu: Meselâ Mısır'da ve Batı'da, Yemen'de v.b.. Ayrıca X. yüzyıldan başlayarak ve hattâ Mekke örneğinde olduğu gibi daha önceleri bazı bölgelerde şehirlilik gururu ya da muhtariyetinin gelişmesi şehir tarihlerinin yazılmasına sebep olmuştu. Hâkim oldukları ülkelerden bağımsız kendi kişiliklerinin yer aldığı hanedanların karşımıza çıktıkları yer ve zaman ancak hanedanları konu olarak alan tarih yazma fikrini hatıra getirebilirdi. Büveyhilerin bile yok denecek sayıda tarihçileri bulunuyordu. Daha sonraları onların dinî niteliği Yemenli Zeydîler ve Fatımîlerle ilgili olarak bir kaç tarihçi ortaya çıkardı. Sadece Tûlûnîler, hâkimiyetleri kısa sürdüğünden ötürü ancak kısa bir zaman için, tabiri caizse, bir kaç üstün şahsiyete sahip olmuşlardı. Müslüman Batı Dünyası bir yana, Doğu'da Selçuklu devrine intikal eden gerçek hanedan tarihçiliği geleneği Gazneliler zamanında hem arapça olarak (*Utbî*) hem de farsça olarak (*Beyhakî*) ortaya çıktı. Böylece Selçuklular tarih sahnesinde göründükleri zaman a) bütün İslâm Dünyasını içine alan b) bölgesel c) hanedanlara ait olmak üzere üç tür tarih yazıcılığı göze çarpmakta ve Selçukluların yerleştikleri bölgelerde arapça ve farsça gelişmekte idi. Şimdilik daha özel ya da kısmî karakterde diğer bazı eserlerden söz etmek lüzumsuzdur.

Büyük Selçukluların, kendi devirlerinde hiç bir tarihçi çıkaramamış olmaları, oldukça tuhaf görünmektedir. Onlardan bir yüzyıl sonra telif edilmiş hanedan tarihlerinin yazarlarının genellikle bu devir hakkında elde ettikleri oldukça yetersiz bilgilerin kaynakları üzerinde bilâhare duracağız, Fakat fikrimce durum ne olursa olsun Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah devri tarihi için esas teşkil eden kaynaklar büyük bir değişikliğe uğramaksızın Büveyhiler devrini devam ettiren genel karakterdeki Bağdat tarih yazıcılığında yer almaktadır.

Birçoklarının bağlı bulunduğu büyük teşebbüs, *Hilâl es-Sâbit*³⁾'nin tarihidir ki bunun ancak bizi ilgilendirmeyen ve yaklaşık olarak 989'dan 992'ye

3) H.F. Amedroz, *The Historical remains of Hilâl al-Sâbit* (Leiden 1904); *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*'de tekrar yayımlandı, nşr. Amedroz ve Margoliouth, c. III, (ter. c. VI).

kadar süren üç yılı içine alan bölümü elimizde bulunmaktadır. Bu yazarın önce, *Sâbit b. Sinân*'dan kendi zamanına kadar geçen devrin tarihini yazdığı ve daha sonra Tuğrul Bey'in 447/1055 tarihinde Bağdat'a girişine kadar olan kısma devam ettiği kesinlikle düşünülebilir. Eserin önemi takdir edilmekle beraber, içine aldığı yüzyıl için, onun pratik olarak sadece dolaylı bile olsa, sonraki Bağdat tarih yazıcılığının tümüne tek kaynak teşkil ettiği üzerinde her zaman yeterince durulmamıştır. *Sibt İbn el-Cevzî*, bununla birlikte, son onbeş yıla ait (433-447) Suriye'de her hangi bir elyazması bulamadığını bize bildirmektedir⁴. Bu devir hakkındaki tarih yazıcılığının oldukça zayıf olduğu bir gerçektir. Türkmenleri, daha sonra Batı İran'da Kürdistan ve Cezire'de hâkim olan Selçukluları ele alan *İbn el-Esrî* bir istisna teşkil eder. Ötekilerin aksine, onun *Hilâl*'e ait bir elyazmasına sâhip olmasının buna sebep olabileceği hususu imkânsız değildir. *Hilâl*'in *Gars en-Ni 'me Muhammed* adında, babasının mesleğini 479/1086 tarihine kadar aynı ruhla devam ettiren bir oğlu olduğu ve onun ortaya koyduğu tarihin kendi zamanı için, önceki yüzyılı ele alan *Hilâl*'inkinden daha az önemli olmadığı pek iyi bilinmemektedir. Gerçek olan husus şudur ki, bu defa doğrudan doğruya bu tarihten bize kadar hiç bir şeyin ulaşmadığı ve hattâ Mezopotamyalı tarihçilerin uzun müddet onu kullanmadıkları ortaya çıkmaktadır. Özellikle *İbn el-Esrî*'in, kullandığı malzemelerin çokluğuna rağmen, bu kitaptan haberdâr olabileceği imkânsız görünmektedir. Sadece bir yazar bu eserden uzun parçaların veya tahlillerin bize kadar ulaşmasını sağlamıştır. Pek gariptir ki, bu işi XIII. yüzyılda yaşayan *Sibt İbn el-Cevzî* adında Suriyeli bir yazar Mir'ât ez-Zamân adlı eserinde yapmıştır. Bu eser, şimdiye dek bilinmeyen bu kaynağı kullandığı için, kendisine büyük bir önem atfedilmesine rağmen, henüz yayınlanmamıştır^{**}. Fakat tek bir nüsha olan *Garsen -Ni 'me*'nin elyazması Suriye'nin merkezine kadar ulaşmış olabilir.

Gars en-Ni 'me Muhammed'in tarihi, ölüm kayıtları bir yana bırakılırsa, bu yıllar için hemen hemen tek kaynak teşkil eden Mir'ât'in satırlarında görüldüğü üzere, önce Bağdat'daki siyâsî olayların kesin ve akıllıca yapılmış günlük listesi ve sonra çoğunlukla başka yerde bir benzeri daha olmayan, hattâ bazan Anadolu'dan geçerek Mısır'dan İran'a kadar İslâm Dünyasının geri kalan kısmı ile ilgili bir bilgi hazinesini bize sunar. Bu bilgiler yazarın kendi şahsî tecrübesine, arkadaşlarından duyduklarına ve belgelere dayanmaktadır. Büyük bir servetin vârisi olarak⁵, belki de hiç bir mesleğe mensup

4) H. F. Amedroz, *History of Damascus* by Ibn al-Qalânîsî, s. I, n. 2.

5) Amedroz'da bulunan hal tercümesi, *Hist. Rem.*, Önsöz, özellikle Sibt İbn el-cevzî'den sonra (biraz kısaltılmış); add Bundârî, Paris, Bibl. Nat. arabe 6152, 95 ro.

**Prof. Dr. Ali Sevim, Mirât ez-Zamân'ın Selçuklularla ilgili kısmını bir önsöz ile beraber neşretmiştir. DTCF yayınlarından, Ankara 1968.

olmamasına rağmen, *Gars en-Ni'ce*, halife el-Kâim'in maiyeti arasında büyük bir itibar görmüştür. Onun Uyûn et-Tevârih adlı tarihine gelince, uzun zamandır *Sibt İbn el-Cevzî*'nin nüshasını diğer bir kaç ortaya çıkarılması mümkün nakillerle tamamlayarak yayınlamak niyetinde idim⁶ Fakat Mir'ât, bu devre ait, aralarında mutlak surette bir karşılaştırma yapılması gereken oldukça farklı iki nüsha halinde bize kadar gelmiştir⁷.

Daha sonraki eserlerle *Gars en-Ni'ce*'nin kendi eseri arasında yapılacak bir karşılaştırma, inkârı mümkün olmayan bir ilişkiye işaret eder. Fakat daha önce de belirtildiği üzere, bundan nakillerin hatasız ya da herhalde doğrudan doğruya yapıldığı sonucu çıkarılmamalıdır. Öyle görünüyor ki, daha sonraki yazarlar ister zorunlu olsun ister olmasın, genellikle ilâve malzemeyi de içine alan özetler veya bunlara paralel bilgiler veren eserlerle yetindiler. Bu konuda üzerinde durulması gereken başlıca tarihçi muhtemelen *Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî* (ölm. 515/1121) dir⁸. Oraya buraya serpiştirilmiş bilgi ve nakillerden onun eserinin ne şekilde olabileceğini kesinlikle yeniden ortaya koymak her zaman kolay değildir. Bu eser de yine hemen tamamen kaybolmuştur. Öyle görünüyor ki bu eser, tarihi ilgilendirdiği kadarıyla, yalnız X. yüzyıla ait (ve o da garip bir şekilde bir Mağrip elyazması içinde⁹ olmak üzere bir kısmı bize kadar gelen, Taberî'nin nisbeten ayrıntılı bir devamını, sonra (bir kaç nakil hariç kaybolmuş olan) Unvân es-Siyer adlı daha kısa bir genel tarihi ve son olarak da *Hilâl es-Sâbî*'nin eserini devam ettiren bir Vezirler Tarihi'ni içine alır¹⁰. Fakat adı geçen *Hemedânî*'nin yaşadığı sırada az çok birer tarihçi olan başka Hemedânîler de bulunuyordu ki bunların eserlerinin özellikle *Hacı Kalfa* (Kâtip Çelebi) tarafından birbirine karıştırılmış olması mümkündür¹¹. Hâlâ bir gün, özellikle Suriye'de,

6) Özellikle İbn el-Adîm'in *Buğya*'sında; yine İbn el-Kiftî, neşr. Lippert, s. 211. *Mir'ât*'ın önemi G. Makdisi tarafından da kabul edilerek neşre katılmayı memnuniyet verici bir şekilde benimsemiştir.

7) *Revue des Etudes Islamiques*, IV (1936), 339-40.

8) Diğerleriyle ilgili olarak, Simnânî, bak., benim *Syrie du Nord* (Paris 1940), s. 72, n. I. Bu eserde bu şahsın Melikşah devrinin sonu ile ilgili olarak Sibt İbn-el-Cevzî tarafından nakledildiği ilâve edilir; İbn el-Bâbâ el-Kâşî için bak., aşağıda, n. 22; İbn Banna için, aşağıda, s. 77.

9) *Bibl. Nat. arabe* 1469, Kan'ânî, *Mashriq* dergisinde neşretti, 1955-8.

10) Büyük Tarih'ten açık bir nakil, İbn Hallikân (De Slane), I, 464; *Buğya*'da bulunan *Unvân*'dan, Saray, II, 61 ro, VI, 94 ro, *Historiens Orientaux des Croisades*, III, 706 ve 729, ve her şeyden önce Aynî'de, bak., aşağıda, Başlıksız nakiller İbn Hallikân, III, 231-2, 284, 289; Yakût, *İrşâd*, V, 69-72, Melikşah ve Nizâm el-Mülk'ün hal tercümeleleri ile ilgili olarak Sibt İbn el-Cevzî,

11) Özellikle Ebû Şucâ' Şihreveyh b. Şehriyâr el-Hemedânî için bak., F. Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, s. 225; Yakût *İrşâd*, I, 94, ve Sahâvî, Rosenthal'de *Muslim Historiography*, iki Hemedânî hükümdarının idâresi ile ilgili Fihrist.

Unvân'ın elyazmasının bulunması imkânsız değildir. Çünkü XV. yüzyılda *el-Aynî* (henüz yayınlanmadı) bu eserden muntazam bir şekilde iktibaslar yapmaktadır. Daha sonraki eserler hakkında bu kadar iyimser değiliz. Sonraki yazarlar onlardan pek az iktibas yapmakla daha çok Irak yazarlarını geniş çapta ve görünüşte kaynak olarak kullanmışlardır. Bunun nedeni ise aynı kaynağa bağlı bir kaç eser arasındaki farkların küçümsenecek derecede az oluşu idi. Her ne olursa olsun *Gars en-Ni 'me'*'yi körü körüne takip etmeyen *Muhammed b. Abdulmelik*'in onu kullanmış olduğunu iddia edecek değilim. Fakat verdiği bilgiler aynı kaynaktan alınmıştır. X. yüzyıla ilgili olarak ise *Sâbî*'yi ismi ile zikretmektedir.

Ne olursa olsun İslâm Dünyasını bütünü ile ele alan büyük Bağdat tarihçileri serisinin *Muhammed b. Abdulmelik el-Hemedânî* ile sona erdiği görülmektedir. Şurası gerçektir ki, VI./XII. yüzyılda hâlâ *Zevzânî*'nin zikrettiği¹² geleneği devam ettirme iddiasında olan 527/1132'ye kadar *er-Ragûnî*, 570/1174'de *Zevzânî*'nin ölümünün arefesine kadar *İbn el-Haddâd* gibi yazarlar bulunuyordu. Henüz elimizde bulunmayan bunların eserleri ikinci dereceden ve hemen tamamen Irak'a ve onun civarında bulunan bölgelere hasredilmiş eserler olarak görülmektedir. Bundan böyle o sırada bütün İslâm Dünyasını kapsayan bir kurum olmaktan çıkarak bölgesel bir emirlik haline düşen halifelğin yeniden canlanmasına gerçekten tanık olan hemen bütün Bağdat tarihyazıcılığı da aynı durumda idi. Bizi burada ilgilendiren tek eser ünlü Hanbelî bilgini *İbn el-Cevzî*'nin *Kitâb el-Muntazam*'ıdır¹³. Evrensellik iddiasında olan bu tarih gerçekte her şeyden önce Bağdat'la ilgilidir. Bu eser biraz önce zikrettiğimiz V./XI. ve VI./XII. yüzyıl tarihlerine, bu tarihleri kullanmak ve bunları 573/1177'ye kadar uzanan Hanbelî râvîlerin rivâyetleriyle tamamlamak suretiyle devam etmektedir. El-Muntazam bizce kesin sayılabilecek mubalağalı bir şöhrete sahip olmuş ve devamlı olarak daha sonraki yazarlar tarafından kullanılmıştır. Fakat, bizzat Bağdat tarihi içine ne kadar ilginç olursa olsun genel bir tarih niteliği göstermez. Bölgesel tarih bakımından bile şaşkıncı ve belki de yazarın âdeti üzere aceleciliğinden ötürü ölçüsüz bir izah tarzına sahiptir. Temelde, sadece bilgilerin hayatlarını ortaya koymak hususu yazarı ilgilendirmekte idi. Kendisinden sonra yaygın bir hale gelen her seneye ait olaylar hakkındaki haberleri az çok ayrıntılara inen ölüm olayları ile izleme ve böylece biyografik sözlüklerde alfabetik sıra takip eden malzemeyi tarihî sıraya koyma alışkanlığını başlatmış görünmektedir.

12) İbn el-Kiftî'yi kısaltan şahıs. Daha önce De Slane tarafından zikredilen metin, İbn Hallikân, I, 290, Rosenthal'da da bulunmaktadır, s. 73.

13) Neşr. Krenkow (Haydarabad), 5 cilt, ve Fihrist, 1357-60/1938-41.

İbn el-Cevzî'den önce *İbn Hamdân*'un Tezkire'sinin yayınlanmamış olan tarih bölümü*** bir yana bırakılırsa, daha başka bir şeye dikkati çekmek lüzumsuzdur. Bu bölüm 553/1158'de son bulur¹⁴, ve çeşitli doğu İslâm ülkeleri ile ilgili muhtasar bilgileri içine alır. *İbn el-Cevzî*'den sonra yaklaşık olarak VI./XII. yüzyılın sonunda Suriye'de bir Iraklı muhâcir tarafından telif edilerek Taberî muhtasarının devamı olan başka bir esere belli bir önem atfedilebilir. Suriye'yi esas almakla beraber, *İbn el-Adîm*'in Buğya'sunki V./XI. ve V./XII. yüzyıllara ait bilgilerin arasına serpiştirilmiş olan yazar *Ebû Gâlib b. el-Huseyn eş-Şeybânî*'den nakiller, bu zâtın Sultan Alp Arslan'ın genel faaliyeti hakkında geniş bilgiye sahip olduğunu gösterir¹⁵. Bir başka kategoride ise devirlere göre tasnif edilerek Tezkire'den bir kaç yıl sonra yazılmış olan Halifeler Tarihi bulunmaktadır ki bu eser, belki de kısmen Iraklı bir başka sürgün, *Muhammed 'İmrânî* tarafından Tezkire'ye dayandırılmıştır¹⁶. Burada eser hakkındaki araştırmayı uzatmak mümkün değildir. Çünkü böyle bir hareket bizi Selçuklu tarihinin dışına çıkarmaya mecbur edecektir¹⁷. Gerçekte VI./XII. yüzyıldaki Irak-İran tarih-yazıcılığı hakkındaki bilgimiz geniş çapta daha sonra gelen *İbn el-Esir*'in Kâmil'ine dayanmaktadır ki, daha sonra üzerinde duracağımız, özellikle Selçukluları ilgilendiren kaynaklar bir yana bırakılırsa, ismi bir defa geçen *İbn el-Cevzî*¹⁸'nin Mezopotamya ile ilgili belgeleri bu esere temin eden tek kişi olmadığı muhakkaktır. Onun daha sonra öğrencisi *İbn Hallikân*'ın da ara sıra yaptığı gibi, doğrudan doğruya *Ebu Galib*'in zeylini ve aynı zamanda *İbn el-Haddâd*'ı kullanmış olması mümkündür¹⁹. Bir kaç kez, diğer bölgelerin tarihçileri ile birlikte Iraklı tarihçilerden de bahseder ki her halde bu onun bir kaç tarihçiden faydalandığını ortaya koymaktadır. Fakat bizim şu anda daha kesin bilgidен yoksun olduğumuzu itiraf etmemiz gerekir.

Kâmil'dekine benzer bir görüşle, bizzat yazar tarafından arapçaya tercüme edilen *Gregory Ebû'l-Ferec Bar-Hebraus* Tarihi adlı suryânice eser²⁰ bir istisna olarak kabul edilmelidir. *Gregory*, suryânî emsalleri yanında İran

***Bu eserin Edisyon kritiği Dr. İsmet Kayaoğlu tarafından Pariste 1970 de doktora tezi olarak yapılmıştır.

14) REI (1936), s. 337. Kahire el-Hancı Yayinevi 1345/1927'de *Tezkire*'den bazı bölümler yayınlamıştır. Fakat muhtevalarını tahkik etme imkânını bulamadım.

15) *Syrie du Nord*, s. 53; yine bak., İbn el-Dahhân, aynı eser, s. 54.

16) REI, aynı yer; Katalogda hüviyeti belli olmayan İstanbul elyazmasının bir nüshası Bibl. Nat. arabe 4842'de bulunmaktadır.

17) *Syrie du Nord*, ss. 48-9, 53, 54 ve 71-2.

18) Sadece onun ölümü ile ilgili olarak doğru (XII, 112) fakat metin benzerlikleri pek çoktur.

19) De Slane, II, 138.

20) Neşr. ve ter. Budge (1932), 2 cilt.

ve Arap tarihçilerini de kullanmıştı. *İbn el-Esr* arap tarihçilerinin en önde geleni olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat Büyük Selçuklular tarihi ile ilgili olarak o, genellikle Bağdat kaynaklarından, özellikle *Sıbt İbn el-Cevzî* ile aynı âileden gelen kimselerden alındığı muhakkak olan ek bilgiye sahipti²¹.

Az çok genel tarih görünümünde bir kaç eser İran'da da yazıldı. Bu eserlerde genellikle İran daha büyük bir yer işgal eder. Bir ya da iki yazar, zaten hanedanların birbirini takip ettiği şeklinde gördükleri İslâm Dünyası hakkında bir takım tarihler yazmış bulunuyorlardı²². 520/1126 tarihinde anonim bir yazar, belki de Fârs'da Yezd'li Kâkûye emirlerinin sarayında kaleme alarak farsça bu türden bir eseri bitirdi. *Mucmel et-Tevârih* adlı bu eser eski İran krallarıyla başlar. Bu tarihe kadar Selçuklulara tahsis edilen bu eserin son sayfaları muhtemelen Bağdat kaynaklarına, belki de *Abdumelik el-Hemedânî*'ye bağlanmaktadır: Eser daha önceki devir için *Hilâl es-Sâbi*'nin, adını vermektedir²³.

Selçukluların İran devri için daha önemli bir eser, görünüşte *İbn Funduk* adı ile bilinen *Horasanlı Ali b. Zeyd el-Beyhakî*'nin *Meşarib et-Tecârib*'idir ki, bu eserin tamamen kaybolduğunu üzülen söylememiz gerekir. Eserin başlığının, *Sâbit b. Sinân* ve *Hilâl es-Sâbi*'nin tarihlerinden adepte edilen *Miskeveyh*'in *Tecârib el-Umem*'inin bir devamı olduğunu telkin ettiği açıkça görülmektedir. *İbn Funduk* başka bir yerde²⁴ bu bölümü, eserini 410/1019'da sona erdiren Gazneli yazar *'Utbî*'den aldığını bize bildirir görünmekle birlikte, buradan bu tarihte eserine başladığı anlamı çıkmaz. Çünkü *Meşârib*'den alınan daha önceki bir tarihe ait bir nakil elimizde bulunmaktadır²⁵. *İbn Funduk*'un bu eseri arapça olarak bu dili terketme yolunda bir ülkede telif etmiş olması ve tersine arap ülkeleri hakkında muhtevası kendilerini tatmin ettiği takdirde *Meşârib*'in korunmasını temin edebilecek olan belgelerden muhtemelen yoksun bulunması şüphesiz bu eserin yok oluşunu izah eder. *Mamafih Cüveynî*'nin ondan nakli,²⁶ vasıtasız bir bilgiye dayansaydı, Moğol devri başlarında bu eserin bilinmesi yine de mümkün olabilirdi. Ayrıca bir elyazması VII./XIII. yüzyılda arap ülkelerine ulaşmış olabilir.

21) Bu konuda bak., benim makalem, "La Campagne de Mantzikert, *Byzantion* (1934), özellikle son sayfalar.

22) Örneğin İbn Bâbâ el-Kâşî muhtemelen hiç de gün ışığına çıkmamış bir Selçuklu Tarihinden bahseder, Hamdani, "Some rare MSS. in Istanbul", *JRAS* (1938), ss. 562-3.

23) Neşr. Bahâr (Tahran 1936) (Bu, Paris elyazmasında bulunan Gaznelilerle ilgili bölümü ihtiva etmektedir.)

24) *Târih-i Beyhak*, neşr., Ahmed Behmanyâr, s. 25, Muh. Kazvî'nin Önsözü ile.

25) Yâkût, *İrşâd*, II, 314. Büveyhî veziri İbn 'Abbâd hakkında.

26) *Târih-i cihân-guşâ*, II, 1.

Zira sadece İran'da seyahat eden *Yâkût*²⁷ değil, aynı zamanda ve her şeyden önce *İbn el-Esîr*'in²⁸ de bu eseri kullandığı bir gerçektir.

İbn Funduk'un bu defa elimizde bulunan diğer eserlerindeki atıflarla birlikte bu yazarların verdikleri nakiller Meşârib'in niteliğini tahkik etme teşebbüsünde kullanabileceğimiz tek husustur. Onun gerçek bir genel tarih mi yoksa bölgesel bir tarih mi olduğunu ortaya koyamayız. Bitirilme tarihi bilinmemektedir. Dört ciltten ibaret olan ilk şeklinde *Yâkût*, *İbn Funduk*'un kendi hal tercümesini bu eserden çıkarmış ve böylece de 549/1154'de sona eren bu hal tercümesini bizim için muhafaza etmiştir²⁹ Fakat bu hal tercümesi ile *İbn Funduk*'un kendi eserlerini bize bildiren bibliyografyası yazarın eserleri arasında, onun Tetimmet sivân el-hikme adlı biyografi mecmuasından da bahsetmektedir. Bu sonuncu eserinde Meşârib'inin VIII. cildine atıfta bulunmaktadır³⁰. Böylece her iki eserin yazılışı birlikte yürütülmüş olsa gerektir. Öyle görünüyor ki *İbn el-Esîr* 568/1172 tarihinde başlattığı ve 595/1198 tarihine kadar devam ettirdiği Harzem tarihi ile ilgili bilgileri *İbn Funduk*'a atfetmektedir. Fakat bu son tarihin gerçekte doğruluğu imkânsızdır. Çünkü *İbn Funduk*, kendi anlattıklarına göre 499/1105 tarihinde doğdu, *Yâkût* ise bilinmeyen bir kaynağa dayanarak onun ölüm tarihini 565/1169 olarak vermektedir. *İbn Funduk*'un *Yâkût*'un listesinde bulunmayan elimizdeki bir başka eserinin, yani Beyhak Tarihi'nin son tarihi 562/1166'dır³¹. Acaba *İbn el-Esîr*, Meşârib'i sadece Harzem hanedanlığının ilk zamanları hakkındaki genel bilgilerde buldu ise 568/1172'den önceki olayları da ele alması mümkün olan doğru bir şekilde tayin edemediği bir naklin sahibi vasıtasıyla mı tanıyordu? Yoksa notlarının gelişi güzel oluşuna aldırılmıyormuydu? Nihayet daha genel bir şekilde Kâmil'in kaynakları arasında Maşârib'in yerini tayin etmeye çalıştığımız zaman bu soru ile tekrar karşılaşacağız.

Fakat durum ne olursa olsun Meşârib, ilk Selçuklular konusunda yazarın, doğrudan doğruya tahkik edemeyeceği kadar geç bir tarihte eline geçmiştir. Dolayısıyla biz bu eserin kaynakları sorunu ile karşı karşıya bulunmaktayız. Bir başka yerde *İbn Funduk*'un atıflarda bulunduğu genel karakterdeki ilk tarihler, *Ebü'l-Hasan Muhammed b. Suleymân* adlı birinin yazdığı Gazneli Mahmûd'la ilgili hal tercümesinin bir devamı ile bugün sadece bir kısmı bulunmuş olan Sarahs ve Nişâpûr arasında çeşitli yerlerdeki ciltlerini o sırada gözden geçirme imkânını bulduğu *Ebü'l-Fazl Muhammed b. Huseyn*

27) *İrşâd*, aynı yer ve V, 124-6 (Selçuklu veziri el-Kundurî).

28) *Kâmil*, neşr. Tornberg, XI, 249, fakat karşıla., aşağıda.

29) *İrşâd*, V, 208-12.

30) *Tetimme*, neşr. Muh. Şefîc (Lahor 1935), s. 166.

31) Yukarıda n. 24.

el-Beyhaki'nin ünlü geniş tarihidir³². V./XI. yüzyılın ortalarından itibaren bölgesel tarihler hakkındaki bir takım notlar bir yana bırakılırsa, kendinden önce gelenlerin eserlerinin artık *İbn Funduk*'un eli altında bulunmadığı ve malzemeyi kendi çabası ile toplamak zorunda kaldığı kesinlikle bilinmektedir. Nişâpûr'da uzun süre kalması ve Sultan Sencer'in sarayında bulunan yüksek mevkideki şahsiyetlerle yakınlık kurması bu çabayı kolaylaştırmış olabilir.

Meşârib'in geniş çapta kullanılmış olabileceği tek eser elimizdeki *İbn el-Estr*'in Kâmil'idir. Bir taraftan *İbn el-Estr*'in belgesel araştırmalarının genişliğini ne kadar takdir edersek edelim, diğer taraftan seçkin tarihçi için önemli bir ilgi kaynağı olabilecek farsça bildiğine dair hiç bir işaret yoktur. Dolayısıyla İran sahasında, eğer elinde hiç bir arapça metin bulunmasaydı, büyük bir engelle karşılaşacaktı. Doğu İran hakkında onun verdiği bilgiler, bildiğimize göre, tamamen bu türden diğer kaynaklarına bağlı olamaz. Özellikle VI./XII. yüzyılın ortalarına dair oldukça geniş bilgilerin 560/1164 yılları civarında birdenbire azalması Meşârib'in sona ermesi ile ilgili olarak makul bir tarihtir. Her ne kadar *İbn Funduk*'un Tarih-i Beyhak'ındaki olayların anlatımının mahallî ve kısmî bir nitelikte oluşu herhangi bir kesin mukayeseyi engellese de genel tarihin dayandığı esaslar ayındır. Diğer taraftan Kâmil'de Meşârib'e yapılan tek belirli atıf, gördüğümüz gibi, bizi hemen hemen bir imkânsızlıkla karşı karşıya bırakır. Batı İran'da geçen olaylara bağlanmadığı zaman Doğu İran'da VI./XII. yüzyılın ortalarına kadar vuku bulan olaylar yine de nisbeten bir özet şeklinde *İbn el-Estr* tarafından ele alınmıştır. Şurası gerçektir ki *Yâkût* vezir *Kundurî* ve onun şâir *Bâharzî* ile ilişkileri hakkında Meşârib'den parçalar zikreder. Bunlar şüphesiz *İbn el-Estr*'in aynı konuda vermiş olduğu bilgilerin kaynağında bulunmaktadır. Fakat bu karşılaştırma tam anlamıyla kesin değildir. Çünkü bu bilgiler biraz sonra bahsedeceğimiz *Bâharzî*'ye ait Dumyet el-Kasr'ın şerhlerinde ve *Zubde*'de bulunmaktadır³³. *İbn el-Estr*'in Meşârib'in tamamında ya da onun bazı ciltlerinden, gerçekte tayin edilmesi gereken ancak bir aracı vasıtasıyla bilgi edinmiş olması mümkündür. Burada yine Harzemşah Töküş hakkında 568-590/1193 olayları ile ilgili olarak *İbn el-Estr* ile *Cüveynî* arasında bir paralellik bulunmaktadır. *Cüveynî*'nin Meşârib'den haberdar olabileceğini daha önce söylemiştik. Fakat Harzemşahlar Tarihinin başında bu eserden yaptığı açık nakiller sadece hanedanlığın uzak menşelerini ilgilendirmektedir. O da aynı şekilde bu konuda bir aracından bilgi edinmiş olabilir. Böylece iki yazarın da tahminen arapça olan müşterek bir aracıya sahip ol-

32) *Târih-i Beyhak*, 19, 175.

33) *İrşâd*, V. 124-7; *Kâmil*, X, 20-1. Bir şiir antolojisi olan *Dumya*, şâirin koruyucusu ve aynı zamanda kendisi de bir şâir olan *Kundurî*'ye özel bir bölüm ayırır.

maları mümkündür. Bunlardan biri *el-Me'mûnî*'nin Horasan Tarihi olabilir ki daha sonra *İbn Hallikân* da bu hususta bilgi sahibi olmuştur. Fakat bu 570/1174 tarihinde sona erer³⁴.

Bununla birlikte biz, Meşârib el-Tecârib ile birbirini takip eden Selçuklu hanedanlığına ait üç önemli tarihin yazıldığı devre ulaşmaktayız. Şüphesiz bunlardan birinin ünlü bir edebiyatçı ve V./XI. yüzyılın sonlarında VI./XII. yüzyılın başlarında Selçuklu idaresinde önemli bir mevki işgal eden *Ebû Tâhir el-Hâtûnî* tarafından yazılanının daha asrın başlangıcında var olması tamamen imkânsız değildir. Fakat bu hususta tek delil, IX./XV. yüzyılın sonlarında eserlerini yazan *Devletşah*³⁵'dan gelmektedir. Onun bu eserden yaptığı nakiller, aynı yazarın bir antolojisinden derlemiş olduğu parçalara benzer bir şekilde tamamen şâirlerden derlenmiş parçalardan ibarettir. *İmâduddîn* ve *Zahîruddîn* aynı şekilde *Ebû Tâhir*'in şâirlik yönüne tanıklık etmektedirler. Bu yazarlar onun şiirlerine ek olarak bir kaç hikaye ya da hicviyeyi ona atfetmekte, fakat tabii anlamıyla tarihi bir eserden söz etmemektedirler³⁶. Hattâ denebilir ki, bu eser ya ihmal edilmiş veya mevcut olmayan, ya da en azından bir köşede terk edilmiş, bir eserdir. Çünkü daha sonraki yazarların Büyük Selçuklular zamanı hakkında vardıkları bilgi genel olarak tuhaf bir şekilde yetersiz kalmıştır. Ancak *İmâduddîn*'in Irak kaynaklarından yaptığı derlemeler bir istisna teşkil eder. Tahminen *Ebû Tâhir*, kendisi ve çağdaşları tarafından yazılmış bir antoloji etrafında hatıralar için malzeme teşkil eden tasvir edici hikayeler yazmış bulunuyordu. Fakat bu, yapılabilecek en iyi tahmindir. Bu durumu ile belirli bir dayanağı da yoktur.

Aksine her ne kadar kendi aslı farsça şeklini kaybetmişse de ana hatlarıyla *İmâduddîn İsfahânî* tarafından ortaya konulan arapça şekliyle muhafaza edilen hatıralar da bulunmaktadır³⁷. Meselâ vezir Nûşîrvân'ın hikeleri bu şekilde korunmuştur. Bunlar, öyle görünüyor ki, ne tamamen şahsî hatıralar ne de tam ve gerçek bir vekayinâme olarak değil "onların yaşadığı

34) Büveyhîler devrine kadar geri gider; *İbn Hallikân*, (De Slane), II, 334. Aynı yazar Sencer devrinde sözünü etmiş olabileceği *Dubeys*'in ölümü ile ilgili olarak (I, 506) ve *Alp Arslan*'ın hayatından bahsederken (III) bunu nakletmektedir. Farsça'da, bak., *Fahruddîn Râzî*'nin *Cevâmî' el-Culûm*'unun tarihi bölümü.

35) Neşr. E. G. Browne, ss. 64, 76.

36) *Devletşah*'la uygunluk halinde olmayan şurada burada yer alan şiirler bir yana, *İmâduddîn*, *Ebû Tâhir*'in V./XI. yüzyılın sonlarında yaşayan bir vezire karşı yazılmış bir hicviyenin yazarı olduğunu nakleder. *Bundârî* (neşr. Houtsma), s. 88, ve *Zahîruddîn*, s. 32 (=Râvendî, s. 131), *Ebû Tâhir*'in kaleminden çıkmış olan *Melikşah* hakkında bir kıssayı gördüğünü iddia etmektedir ki, bu, adı geçen eserden daha genel mahiyette bir kaç eseri kullandığı ihtimalini ortadan kaldırmaz.

37) MS. Bibl. Nat. arabe 2145.

devrin tarihine bir katkı olarak düşünölen hatıralar” şeklinde bu ikisi arasında bir yer işgal etmektedir. Devlet hizmetlerinden ziyade malesef vezirlerin ve yardımcılarının çevresinde ortaya çıkan şahsî meseleler ve rekâbetlerin esas konuyu teşkil ettiği görünmektedir. Melikşah devri için *Nûşirvân* yetersiz de olsa, *İmâduddîn Nûşirvân*’ı eserinde kullanmıştır. Başka bir yerde eserin 528/1133 tarihine kadar uzandığını söylemiş olmasına rağmen, onun adından son defa olarak 522/1128’de bahsetmektedir³⁸ *Nûşirvân*’ın Hatıralarının *İmâduddîn*’den başka hiç bir İranlı ya da arap yazar tarafından bilinmediği görölmektedir. Bütün bunlar gösteriyor ki, aynı çevreye bağlı bulunan *İmâduddîn*’in elinde bir arap ülkesinde kendisi tarafından yapılan arapça tercümeden dolayı faydasını yitiren ve ortadan kalkmış olan tek bir nüsha bulunuyordu.

Moğol devrine ait önemsiz bir Selçuklu Tarihi’nin yazarı olan *Ali b. Hüseyin*, eserinin önsözünde, Mahmûd devrinde eserine son veren bir yazardan başka hiç bir öncüsü bulunmadığını belirtmektedir³⁹. *Ali*, eserinin tümü ile ilgili olarak *Zahîruddîn*’e veya *Râvendî*’ye dayandığı hakkında şüphe olmadığı için tam bir yalancılıkla itham edilmiştir⁴⁰. Bu, belki de biraz acele verilmiş bir hükümdür. Mahmûd devri için bu üç yazarın sanki gerçekte verdikleri bilgilerde bir kopukluk varmış gibi tuhaf bir şekilde pek az şey söyledikleri bir gerçektir. *Ali Mücmel*’de, bu devir görülmemiş bir teferruat bolluğu ile tasvir edildiği için, eserin Mahmûd devrini içine aldığı söyler görünürse de burada yapılan atıf, *Mücmel et-Tevârih*’e ait olamazdı. Aynı sebeple *Nûşirvân*’ın Hatıraları da gözönüne alınmaz. Diğer taraftan *Ebû Tâhir*’ inkiler mevcut olsaydı bile Mahmûd devrini içine almış olamayacağı anlaşılmaktadır. Her halde sözü edilen bu eser burada büyük bir önem taşıyamaz.

Tarih bakımından bize kadar gelen önemli Selçuklu Tarihlerinden ilki ve görünüşte ilk olarak yazılanı *İmâduddîn el-İsfahânî*’ninkidir⁴¹. Şurası gerçektir ki, kendi şahadetine göre⁴², Suriye’de onyediyıllı doldurduğu 579/1183 tarihine kadar ona son şeklini vermemiştir. Fakat bu teferruatlı tarih gerçekte yazarın Irak’ı terketmeye mecbur olduğu tarihte sona ermektedir. Kendi ifadesine göre de⁴³, uzakta bulunması bu hususta daha fazla bis şey yapmasını engellemiştir. Daha da önemlisi bu, onu geçmişle ilgili kayıtları

38) Bundârî, s. 150, ve Houtsma’nın Önsözü, s. XXX.

39) *El-Urâda...*, neşr. K. Süsseim, s. 15.

40) Muh. Kazvîni, Cüveynî’nin neşrine yazdığı Önsöz’de, *Târîh-i cihân-guşâ*, s. LXXV; Muh. İkbâl’in Râvendî neşrinde tekrar yayınlanmıştır, *Râhat es-sudûr*, s. XXXIV.

41) Bak., n. 37.

42) Bundârî, s. 136.

43) Bundârî, s. 904.

görmekten alıkoymuş olabilir. Sadece onun hatırası ya da Suriye'de ele geçirilmesi mümkün olan vekayinamelerin tercümesini yaptığı Nûşîrvân'ın Hatıralarını devam ettirmesine ve tamamlamasına vasıta olan teferruatlı bilgiler için bütün malzemeyi ona temin etmeye kafi gelmiş olabileceğine inanmak güçtür. Böylece şu sonuca varmak yerinde olur ki, kendi tarih projesine ihtimam göstermiş, onun yazılması için notlar almış ve 562/1166'dan önce Nûşîrvân'a ait elyazmasını elde etmiştir. Diğerleri gibi İmâduddîn'in kaleminden çıkmış olan Nusret el-Fetre adlı bu tarih de usul bakımından aşırı bir şekilde süslüdür ki bu aynı şekilde Suriye'de bir muhacir olan hemşehrisi el-Bundârî'nin niçin 623/1226 tarihinde, usul bakımından daha sade fakat aslına sadık bir baskısını yaptığını izah eder⁴⁴. Fakat eser, o sırada belirli bir başarıya ulaşmış bulunuyordu. Çünkü bu eserin *İbn Ebî Tayyî*⁴⁵ ve biraz sonra sözünü edeceğimiz Ahbâr'ın yazarı tarafından bilindiği görülmektedir. Aynı şekilde takriben *el-Bundârî*'nin eserini yazdığı sırada bundan *İbn el-Estîr* de bilgi edinmiş olsa gerektir.

İmâduddîn'in kaynakları oldukça karmaşıktır. Kitabın özünü Nûşîrvân'ın Hâtıraları teşkil etmektedir. Fakat kendisinin de belirttiği üzere, eserinin bu devre ait kısmını meydana getirmek için sözü edilen hatıraları lüzumu halinde tercüme etmiş, tamamlamış ve düzeltmeler yapmıştır. Diğer taraftan açıkça görülmektedir ki, Hatıralarını takiben, ne Selçuklular tarihi ne de hanedanlığı ilk temsilcilerinin tarihi ile ilgili bilgilerle onu donatan Nûşîrvân değildir. Bu son husus için *İmâduddîn*'in aldığı notlar kendi şahsî tecrübeleri ve hepsi sözü edilen idarenin önemli şahsiyetleri olan akrabalarının tecrübeleri muhtemelen Nusre'deki bilgilerin kaynaklarının tam bir listesini teşkil eder. V./XI. yüzyıl için mesele daha da basittir. Çünkü yazar daima metinlerin tam karşılaştırmalarını çoğunlukla mümkün kılamayacak kadar aşırı derecede bir özetlemeye gider. Fakat genellikle Melikşah devri için Nûşîrvân'a yaptığı ilâvelerinin mahiyeti ve ilk iki Selçuklu hükümdarının hâkim olduğu devre ait kendi rivayetlerinin muhtevası aynı şekilde bizi, daha kesin bilgiye ulaştırmaksızın⁴⁶ ana hatlarının birbirine uygulduğu inkâr edilemeyen Bağdat tarih yazıcılığına doğru yöneltilir. *Gars en-Ni'me*'yi okumuş olması muhakkak olmamakla beraber, *Hemedâni*'yi okuduğu hemen hemen kesinlikle kabul edilebilir.

44) Neşr. Houtsma (*Recueil de textes...*, III). Bir defasında Malazgirt seferi hakkında verilen uzun bilgiler dolayısıyla Bundârî'yi aslı ile (bak., yukarıda, n. 21) ve diğer bir kaç parçayı iyice karşılaştırmıştım. Buradan açıkça görülür ki Bundârî olayların bütün ayrıntılarını itinalı bir şekilde muhafaza etmiştir.

45) İbn Furât'ın İbn Ebî Tayyî'den naklettiği Doğu ile ilgili bütün bilgiler tamamı tamına İmâduddîn'in aynıdır.

46) Ebû Tâhîr ve diğerlerinden derlenen şiir metinleri müstesna.

İmâduddîn'in Tarihi 485/1092-547/1152 yıllarına ait bir eserin hemen hemen tek kaynağıdır. Bunun dışında bu eser *İmâduddîn*'in Tarihinden bağımsız olup oldukça acaip bir şekilde *Zubdet et-Tevarih*, *Ahbâr* (başında *fi olmaksızın*) *el-umerâ'* ve *'l-mulûk es-Selçukiyye* başlığını taşıyan tek bir elyazma nüsha olarak bize kadar ulaşmıştır⁴⁷. Elimizde bulunan metnin sonu 622/1225 tarihinde yazılmıştır. Fakat olayların gerçek anlatımı 590/1193 tarihinde sona ermektedir ki bu tarih son İran Selçuklu hükümdarı Tuğrul'un ölüm tarihi olup, yazar bu hükümdarın maiyetinden biri ile dostluk kurmuştur⁴⁸. Böylece eserin VI./XII. yüzyılın sonlarında (az sonra bunun doğrulandığını göreceğiz) yazılmış olması ve 622/1225 tarihine yapılan atıfların daha sonraki bir müstensih veya nâşire ait olması muhtemeldir. Eser, *Seyyid Sadruddîn Ali b. Nâsır* adında birine hiç değilse ilk cümlelerin yaptığı bir atıfla başlar ki bu şahıs gerçekte *Cüneynî*⁴⁹ ve *Kemâluddîn b. el-Adîm*⁵⁰ tarafından Selçuklulara hasredilmiş olan bir *Zubdet et-Tevarih*'in yazarı olarak ileri sürülmektedir. Bununla birlikte elimizdeki metinde, kendisinden bahsederken birinci tekil şahsı kullanan bir yazar, seyahati sırasında, öğretmenleri Manzikert (Malazgirt) savaşına (464/1071)) iştirak etmiş olan bir tüccarla karşılaşmıştır⁵¹. Bu açıkça 622/1225 tarihine ait bir yazarın varlığı ihtimalini ortadan kaldırır ve VI./XII. yüzyıla ait bir yazarın varlığını da oldukça imkânsız kılar. Ayrıca son yazarın kuzey-batı İran'a mensup olduğu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte Harzemli gezginin şahsında V./XI. yüzyılda Horasanla ilgili önemli bilgilerin sorumlusu olan bir doğruluyu bulmaya itilmektedir. Fakat burada iki yazar söz konusu ise, hangisi *Ali b. Nâsır*'dir. Süsseim⁵² bir defasında, onun aynı adı taşıyan bir seyyid ile aynı şahıs olduğunu ileri sürmüştür ki bu adın 'Umdet et-tâlib fi ensâb âl Ebî Tâlib adlı eserde zikredildiğini görmüştür. Bu şahıs VI./XII. yüzyılın ortalarında hayatta olsa gerektir. Fakat *Cüveynî* hâlâ görünüşe göre biraz daha sonra gelen bir paragrafı (Arslan devrinde takriben 560/1164) açıkça *Ali b. Nâsır*⁵³ adlı birine atfeder ki bu yazarımızı kuzey-batı İran'a yerleştirmektedir. Bazı paragraflar, söz gelişi, Sencer'in falna hasredilmiş bir tanesinin Sencer'in ölümünden hemen sonra telif edildiği görülmektedir⁵⁴. Üstelik elyazmasının başlığı *Ahbâr...*dir. Metnin sadece ilk cümlesi

47) Neşr. Muh. İkbâl (Lahor 1933).

48) s. 191.

49) *T. cihân-guşâ*, II, 44.

50) *Buğya*, Bibl. Nat. arabe 2138, 189 ro, Muh. İkbâl'in neşrine mutabık olan nakil, s. 30 başta.

51) s. 51.

52) *Prolegomena zu einer Ausgabe der Seldschukgeschichte...*, (Leipzig 1911), 22 vd..

53) Bak., n. 49; karşıla., İbn el-Esir, XI, 210 ve XII, 100, muhtemel tarihin tayini için.

54) ss. 64-65; yine bak., s. 26 aşağıda.

Ali'yi belki de müstensih tarafından Ahbâr'la birlikte zikredilen bir Zubde'nin yazarı olarak takdim etmektedir ki bu Ahbâr'ın yazarının bize Zubde'nin yazarı *Ali b. Nâsir*⁵⁵'i işaret ettiği anlamına gelebilir.

Bununla birlikte elimizde bulunan Ahbâr'ın telifi meselesi daha da karmaşıktır. Melikşah'ın ölümünden (hattâ bazan ondan da önce) 547/1152'ye kadar bu eser gerçekte, gördüğümüz üzere, 579/1183'de bitirilen *İmâduddîn İsfehânî*'nin Nusret el-Fetre'sinden kaynak da gösterilerek hemen tamamen yapılan derlemelerden meydana getirilmiştir. Bundan sonra iki ihtimal belirmektedir: Ahbâr'ımızın yazarı ya Nusre'yi görmüş ve Zubde adlı bir eser yazmak için onu kullanmıştır, ya da Zubde farklı bir eserdir ve daha sonraki bir yazar bu iki eseri bir tek eser haline getirmiştir. Mısır-Suriye asıllı olmaları dolayısıyla *İmâduddîn*'in eserini görmüş olmaları muhtemel olan *İbn el-Kıftî* ve *İbn el-Zâfir*'in arkadaşları ve çağdaşları, onların yaşadıkları bölgede hiç de yeni sayılamıyacak bir Selçuklu tarihinin yazarı *Yâkût*'a göre⁵⁶ VII./XIII. yüzyılın başlarında birer eser telif etmişlerdir. Birincisi hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Fakat ikincisinin *Nuveyrî*'nin Niha-ye'de verdiği bilgilerin arka planında yer aldığı görülmektedir. Süsseim⁵⁸, *Nuveyrî* tarafından Sencer'in ölümü⁵⁹ hakkında eserin sonuna doğru yapılan bir nakil, kelime kelime Ahbâr'daki bir cümleyle uygunluk halindedir, demektedir. Yine de bu Ahbâr'ların *İbn Zâfir*'in eseri olduğunu zannetmiyorum. Her halde, daha sonraki yazarların Zubde adını verdikleri eser açık bir şekilde *İbn el-Adîm* ve *Cüveynî* tarafından *Ali*'ye atfetilmiştir. Halbuki ne bunlardan ilki ne de bir taraftan *İbn Zâfir*'in diğer eserlerini, diğer taraftan Zubde'yi sık sık kullanan, *İbn Hallikân*⁶⁰ bu ikisi arasında bir bağlantı kurarlar. Ayrıca *Nuveyrî* hakkında yapılan bir inceleme *İbn Zâfir*'in Selçuk Tarihinin, Ahbâr'daki durumun aksine ed-Duvel el-munkatıa adlı eserinde muhafaza edilen diğer hanedan tarihleriyle aynı plâna göre tertip edildiğini telkin eder görünmektedir. Fakat Süsseim'in işaret ettiği paralelliği açıklamak için *İbn Zâfir*'in muhtemelen Nusre ile birlikte böylece ölüm tarihi olan 613/1216 tarihinden önce var olduğu, fakat *Nuveyrî*'de çok kısa bir şekilde

55) *Oriens*'de (adı geçen makale, no. 2, s. 34) ısrarla işaret ettiğim üzere, Avfi, *Lubab el-elbâb*, neşr. E. G. Browne, II, 142-3, uslûbu Utbî'ninkinden üstün olan anomim bir "seyyidlerin meliki, sadr el-ezel" Nişâpûri'ye ait bir Harzem Tarihinden övgü ile bahsetmektedir. (belki arapçada da aynı şekildedir?). Tarihin pek eski olduğu görünmektedir.

56) *İrşâd*, V, 228, 484.

57) Her ne kadar Kazan'da aynı adı taşıyan bir elyazması bulunabilirse de...

58) Adı geçen eser, n. 52, 22.

59) Leiden MS. 2k, 16 vo=Muh. İkbal neşri, s. 124.

60) Bu *Buğya*'da (bak., n. 50) ve *İbn Hallikân*'da (De Slane), özellikle I, 151, 612 ve III (Alp Arslan'ın hayatı).

yankısını bulan VI./XII. yüzyılın ikinci yarısında batı İnanla ilgili rivâyetleri içine almasının zorunlu olmadığı ortaya çıkan Zubde'nin bir nüshasını kullandığını kabul etmek gerekmektedir.

Ayrıca Ahbâr'ımızın metni, onun bir veya bir kaç kaynağın bir hülasesından ibaret olduğunu telkin etmektedir⁶¹ *Cüveynî*'de bulunan naklin, Nusre'nin bir özeti belki de tanıtıcısı durumunda olan Ahbâr'ımızda görülmemesi bu hülasesının Zubde olmayıp, Ahbâr olmasına işaret eder görülmektedir. Gerçekte bunlar arasındaki bir karşılaştırma şu gerçekleri ortaya çıkarmaktadır. Bir taraftan aralarındaki paralellikler pek sık ve V./XI. yüzyıla ilgili olarak açık bir şekilde görülürken *İmâduddîn*'in bir özetinden ibaret olmayan ikinci bölümü teşkil eden VI./XII. yüzyıla ilgili bütün bilgiler bu paralelliklerden yoksundur. Şurası gerçektir ki bu devir için *İbn el-Esr* daha başka oldukça iyi bilgi kaynaklarına sahip bulunuyordu. Fakat bu bilgiler onun Zubde'yi, tanımış olsa dahi, tamamen yararsız saymasına yetecek derecede değildi. Böylece şu izlenime varılır ki, *İbn el-Esr* bir kaç yıl içine alan *Cüveynî*'de tarihi belli olmayan nakilde olduğu gibi pek az bilgi vermiş olsa bile bir yarar temin edecek şekilde, VI./XII. yüzyılın ortalarından öteye geçmeyen bir Zubde'den haberdardı.

Diğer taraftan V./XI. yüzyıla ait *İbn el-Esr*'le Zubde'miz arasındaki paralellikler nelerden ibarettir? Önce Dandânakân (432/1040)'a kadar Selçukluların menşei hakkında Meliknâme'nin rivayetindeki paralellikleri görelim. *İbn el-Esr*'in bu Meliknâme'yi doğrudan doğruya kullanmaması sadece onun görünüşte farsça bilmediği gerçeğiyle değil, aynı zamanda bu hususta yaptığı yorumun Zubde'ninki ile aynı ve ana kaynağa baş vuran *Mirhond*'unkine zıt olduğunu bir başka yerde işaret ettiğim⁶² bir metin göstermektedir. Bununla birlikte *İbn el-Esr*'in çeşitli kaynakları bir araya getirmesi gerçeğinden doğan karşılaştırma güçlüklerine rağmen, Zubde'mizin metninin Kâmil'de bulunan ve Meliknâme'nin ayrılmaz bir parçası olan ayrıntılardan yoksun olduğunu düşünmemek güçtür. Bunu takip eden devrenin ve özellikle Alp Arslan devrinin bizde bıraktığı izlenim daha belirgindir. Şekil ve muhteva bakımından önemli benzerlikler bulunmaktadır. Fakat burada bile bazılarının başka kaynaklardan alındığı düşüncesine bizi hiç de götürmeyecek olan birinde veya ötekinde (fakat özellikle *İbn el-Esr*'de) çeşitli ilâveler yer almaktadır.

Şüphesiz V./XI. yüzyıl ile ilgili olarak asıl Zubde'nin yazarı da daha önceki kaynakları kullanmış olsa gerektir. (VI./XII. yüzyılın ilk yarısı ile ilgili olarak onun verdiği bilgiler, Nusre onların yerine konduğu için, kıt

61) s. 100.

62) *Oriens*, adı geçen makale, no. 2, s. 42, n. 29.

olsa gerektir.) Önce Dandânakân'da ara veren Meliknâme bulunmaktadır. Zubde'nin yazarı olayların gidişi ile ilgili olarak İran dışındaki hadiselerle pek az ilgi duyar ve Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinden önceki (ki bu bakımdan o az sonra bahsedeceğimiz diğer bir İranlı Selçuk tarihçisine benzemektedir) faaliyetini bütünü ile bir kenara iter. Diğer taraftan o, Çağrı Bey veya daha kesin bir şekilde Horasan'da bulunduğu tarihten itibaren Alp Arslan hakkında bilgi sahibidir. Her ne kadar Ahbâr'da bulunan Gürcülere karşı yapılan savaşlar hakkındaki değerli bilgilerin ikinci bir yazar tarafından derlenmiş Azerbeycan menşeli haberlerin bir sonucu olduğunu düşünmeye itilebilirsek de bunların Alp Arslan hakkındaki eski bir malzeme mecmuasının bir parçasını teşkil etmeleri daha muhtemel görünmektedir. Çağrı Bey ile Gazneliler arasındaki ilişkilerle ilgili bölüm, bununla birlikte, bir Gazneli tarihinden alınmış intibamı vermektedir. Daha önce Kundurî ve Bâharzî hakkında işaret ettiğimiz metnin⁶³ bizi illettiği sonuca göre, Meşârib'in adı geçen esere dahil edildiğini mi düşünmemiz gerekmektedir? Hayır, Kâmil'le ilgili olarak ileri sürülen sebeplerden, ötürü böyle bir zorunluluk olamaz. Her halde Kâmil'le ilgili olarak Meşârib'in bütününden yararlanılmış olması (Ahbâr'a bakarak hüküm verirse) Zubde'nin yazarının bilgiden yoksun görüldüğü yerlerin de göz önüne alınması arzu edilecek olursa imkânsız görünmektedir. Ünlü bir şahsiyet, Horasan amidi *Muhammed b. Mansûr en-Nesefî*'nin Ahbâr'da işgal ettiği yer bizi belki de özellikle Alp Arslan hakkındaki bilgi kaynağını onun maiyetinde aramaya yöneltmektedir. Nizâm el-Mülk hakkında yazar, adı geçen vezirin bir taraftarı tarafından telif edilen özel bir anonim fazâ'il eserinin adını vermektedir⁶⁴.

Pek müphem ve geçici bir sonuç, olarak takriben 560/1165 tarihinde V./XI. yüzyıl ile ilgili olarak kısmî kaynakların bir araya toplanmasından meydana gelen *Ali b. Nâsır*'a ait bir Zubdet et-Tevârih'in bulunduğu düşünülebilir. Yaklaşık olarak 600/1203 tarihinde her halde Ali olmayan kuzey-batılı bir İranlı Arslan, Tuğrul ve Azerbeycan atabeklerinin saltanatlarının bir tarihini ilâve etmek suretiyle bu eseri genişletmiştir. Kendi şahsî durumu onu her hangi bir edebî kaynaktan bağımsız kılmış olsa gerektir. Kendisi ya da anlaşılabilir kadarıyla *İbn Zâfir* olması muhtemel bir üçüncü şahıs Nusre'yi asıl, fakat aynı zamanda kısaltılmış olan eserin içine sokmuştur. Nusre'den derlenen bilgilerde bir kesintiye işaret eden 547/1152 tarihi, belki de ikinci yazarın eserine başladığı tarihtir. Fakat burada bir üçüncü yazar

63) Bak., n. 27 ve 33.

64) Bak., n. 94 ve 95 ve *Ahbâr*, s. 70. Süsseim'in işaret ettiği bu iki eser arasındaki bir kaç paralellik muhtemelen böyle bir kaynağın aynı şekilde Hemedânî tarafından da kullanılmış olmasından ötürüdür.

ihtimali de bulunmaktadır. Böylece Ahbâr, gördüğümüz üzere, VI./XII. yüzyılın ikinci yarısı bir yana bırakılırsa, hiç bir şekilde hiç de ana kaynak durumunda değildir. Fakat V./XI. yüzyıla ilgili olarak bu eser *İbn el-Estrî*'in yanısıra, bugün kaybolmuş bulunan daha önceki kaynaklardan bir parça muhafaza etmektedir.

Araştırmamız zaman zaman bizi *İbn el-Estrî*'e geri götürdü. Bu yazarın, nadiren adını verdiği kaynaklarını akıllıca şekillendirmesi, onun verdiği bilgilerin kesin değerini ortaya koymayı güçleştirmektedir. Fakat şimdiye kadar hiç bir yazar böylesine geniş bir malzeme toplamadığı için hiç değilse V.-VI./XI.-XII. yüzyıllarla ilgili olarak Kâmil'in genel bir tenkitli incelemesine girişilmesi acillik kazanmaktadır. Bu, belki de yeni bir baskıya gidilmesini gerektirecektir.

Bununla birlikte şu ana kadar göz önüne aldığımız ve *Zahîruddîn Nişâpûrî*'nin Selçuknâme'sine dayanan bütün eserlerden farklı bir eserler grubu bulunmaktadır. Şu ana kadar incelediğimiz tarihler ya arapça ya da Mucmel gibi arapça kaynaklara dayanan, yahut da *Nûşîrvân* gibi arapça tercüme vasıtasıyla bize kadar gelen eserlerdir. *Zahîruddîn* farsça yazan bir İranlı idi. İranlı yazarlardan başkasını bilmediği gibi kendisi de sadece İranlı yazarlar tarafından biliniyordu. *Ali b. Nâsır*'ın muhtemelen çalışmalarını yaptığı yukarıda adı geçen Arslan'ın saltanatı sırasında ki sultanın hocası *Zahîruddîn Nişâpûrî* de aynı şekilde Arslan'ın halefi ve İran Selçuklularının sonuncusu Tuğrul'un tahta çıkışından hemen biraz sonrasına kadar tamamlanmadığı Selçuknâme'sini yazmaya başlamıştır⁶⁵ Uzun bir süre bizzat Selçuknâme'nin metninin tamamen kaybolduğu ve dolayısıyla onun yerine yine aynı çevrenin başka bir şahsiyeti *Râvendî* tarafından *Râhat es-sudûr* adlı eserinde VII./XII. yüzyılın tam başlarında meydana getirilen edebî bir takım tadillerle aşırı derecede yüklü bir metne baş burmamız gerektiği düşünülmekte idi⁶⁶, Bununla birlikte *Râvendî* bir İran Selçuklu sultanı bulunmadığı için eserini bitirince onu, bir Anadolu Selçuklusu olan I. Keyhüsrev'e ithaf etmiştir. Fakat bir müddet önce İsmail Han Afşar⁶⁷, *Zahîruddîn*'in metninin *Kâşânî*'nin *Zubdet et-Tevârih*'inin (VIII./XIV. yüzyılın başlarında) meydana getirdiği basit bir vekayinâme mecmuasının bir parçası olarak çok daha dikkatle korunmuş bir durumda olduğunu göstermiştir. Metin yakın zamanlarda yayınlanmıştır⁶⁸.

65) Bak., Muh. İkbal'in *Râhat es-sudûr* neşrine Önsözü.

66) Neşr. Muh. İkbal, Gibb Mem. Ser. de.

67) *Mihri* dergisinde, 1313/1934.

68) Celâli Hâvar, Tahran 1332/1953.

Şüphesiz bu neşir aslında oldukça dikkatsiz bir şekilde yapılmış olmasına rağmen⁶⁹ *Râvendî*'den çok daha iyi bir şekilde *Zahîruddîn*'in aslını bize temin etmektedir. Öyle ki bundan böyle *Râvendî*, kendisine ait orijinal katkılarda bulunduğu son yıllar (Tuğrul devri ve onun ölümünü izleyen ilk yıllar) dışında bir kontrol değeri taşıyacaktır. Daha çapraşık uslûbu, çoğunlukla daha kesin olan ayrıntılı bilgiler ve *Zahîruddîn*'e dayandıkları ifade edilen çeşitli İran vekayinâmeleri ile yapılan karşılaştırma gerçekte aslının mutlak surette sadık bir kopyasını olmasa bile ona ana hatlarıyla pek yakın olan bir metni ele aldığımızı ispat etmektedir. Bununla birlikte belirttiğim küçük bir ihtiyat tedbirinin sebebi *Râvendî*'de diğer kaynakların hiç birinden elde edilemeyecek derecede, anlatımın bir parçası durumunda olan teferruata yönelen ifadelerin şurada burada bulunmasıdır⁷⁰. Aslında *Râvendî* az sayıda bir kaç şifâhî kaynak dışında her hangi bir kaynak tanınamaktadır⁷¹. Diğer taraftan *Râvendî*'nin belki de anlamakta güçlük çektiği bazı kelimeleri atladığı ilk sayfalardan (Selçuk menşeli) bahsetmezsek, Malazgirt savaşının anlatılışında *Zahîruddîn*'in verdiği bilgilerin ayrıntıları *Râvendî*'ninkilerden sayıca çok daha fazladır ve *Râvendî*'nin böylesine meşhur bir olayla ilgili olarak neden bunları atladığı sorulabilir. Bunlar, yer yer, onları daha sonraki İran tarihyazıcılığına yaklaştıran biraz şüpheli bir hava taşır⁷². Dolayısıyla acaba bunlar *Kâşânî*'nin elyazmasında kendisi ya da daha önce gelen

69) Özellikle özel isimlerin tayini ve imlâsında; faydalı bir fihrist bulunmaktadır.

70. Örneğin Göher-Ain (Gevher Ayn) adı, s.119, Romanus Diogenes'i esir eden kölenin efendisi olarak, karşıla., Zahir, s.25; Melikşah devrinde sadece Râvendî, sultanın Doğu seferinde yendiği (Suleyman) Han adını vermekte ve Selçuk askerlerinin sayısını 46.000 olarak tesbit etmektedir. Zahîruddîn'in müstensihisi ise bu sayıyı yuvarlak hesap 50.000'e tamamlamaktadır. Bu devrin sonlarında nakledilen Ebû Tâhir'in şiiri, sanki her ikisini bir araya getiren aslı bir nüshadan yapılmış iki ayrı seçme imiş gibi farklıdır...

71) Bak., örneğin, ss: 98, 102.

72) Daha sonra İran tarihçileri tarafından tekrar ele alınan Malazgirt savaşına katılan Türkmen kumandanlarının bir listesini sunmak pek nazik bir konudur: Artuk, Saltuk, Mengücek, Dânişmend, Çavlı ve Çavuldur. Sonuncusu bir yana, bunların adları biraz daha sonra tekrar Anadoludaki fetihlerle ilgili olarak zikredilmiştir. Kolayca anlaşılmaktadır ki, bu ailelerin soyundan gelenler nisbeten nüfuz kazanarak, ataları uğruna Malazgirt savaşında yer almak özlemini duymuş olmaları gerektir. Fakat genel mahiyetteki eserler bunlardan haberdar değildir, ve onların çoğu hakkında, bırakın 30 ya da 40 yıl, 20 yıl sonrasına kadar bilgi vermemektedirler. Eğer Kâşânî'nin zamanında sadece Artuk Oğullarının o sırada hayatta bulunduğu doğru olsa ve yine gereği halinde Râvendî'nin kumandanlar listesini (ki bunlardan bir kısmının soyundan gelenler o sırada hüküm sürüyordu), eserini ithaf ettiği Anadolu Selçuklularının rakipleri oldukları için, bir tarafa attığı sanılsa bile Çavlı ismi Fetihler devri Anadolusunda bilinmemekte, fakat *Dânişmendname*'de destanında tarihî kumandan Çaka ile ilişki kurulan Çavuldur adı metinlerin o sırada hiç sözünü etmedikleri bir kabîle adı olarak belirmektedir; halbuki Moğol devrinde Türkmen etkisinin artması bu isimlerin dikkatle toplanmasına sebep olmuştur.

biri tarafından yapılan tadiller olamaz mıydı? Buna verilecek cevap kesin olmasa da sorunun yine de sorulması gerekmektedir.

Râvendî'den önce *Abdulhamîd Kirmânî* adında biri, tarihini Tuğrul'un ölümüne kadar sürdüren *Zahîruddîn*'e bir ilâve yapmış bulunuyordu. Reşîduddîn tarafından muhafaza edilen ve *Râvendî*'nin kullanmadığı bu metin nâşir tarafından *Zahîruddîn*'in sonunda yayınlanmıştır.

Böylece biz eserini bizzat incelemek için *Zahîruddîn* hakkında ana hatlarıyla yeterince kesin bilgi elde etmiş bulunuyoruz. Onun bilgi kaynakları neler olabilir? Şurası muhakkaktır ki, o kendi zamanından önceki Selçuklular için nisbeten zayıf kaynaklara sahip bulunuyordu. Özellikle Melikşah gibi biri tarafından insanların kafasında bırakılan izlenimi, meselâ ona hasredilen ilgili bölümle mukayese ettiğimiz, ya da karışıklıklarla dolu olan VI./XII. yüzyılın başlarında onun verdiği bilgilerin Mahmûd devrinden hemen tamamen yoksun olduğunu gözönüne aldığımız takdirde bu gerçek daha da fazla ortaya çıkar. (Bu öte yandan Nûşîrvân hakkında bilgisizliğini de kanıtlamaktadır.) O, kasıtlı olarak eserini hizmetinde çalıştığı sultanlar üzerinde toplama arzu etmiş olabilir. Fakat sağlam kaynaklardan yoksun olduğu intibahı da bir tarafa atmak güçtür. Bununla birlikte karşı karşıya kaldıkları engeller ne olursa olsun yine de V./XI. yüzyıl ve Büyük Selçuklularla ilgili olarak onun bazı kaynaklara sahip olduğu görülmektedir. Bizzat Arslan'la ilişkisi olan bu şahsın, daha önce de işaret ettiğimiz üzere, Arslan'ın sarayında bulunması imkânsız olan Meliknâme'nin elyazmasının varlığı hakkında en küçük bir ipucuna sahip olmaması ilgi çekicidir. Gerçekte o, Gazneli tarihinin bir parçası olması bakımından ve dolayısıyla bir Gazneli kaynak vasıtasıyla sadece imparatorluktan önceki Selçuklular tarihini biliyordu. Sadece *Râvendî* ya da diğer derleyiciler hakkında bilgi sahibi olduğumuz müddetçe Anadolu Selçuklularının ataları İsrail ve Kutulmuş'un burada verilen bilgilerde işgal ettikleri önemli yerin *Râvendî* tarafından hâmisî için yapılmış bir ilâve olup olmadığı sorulabilir⁷⁴. Fakat bu bilgiler *Zahîruddîn*'e kadar gitmekte ve dolayısıyla aynı devrin diğer Selçukluları ile ilgili rivâyetlerin tersine Gazneli topraklarına tahsis edildiği gerçeği ile izah edilmesi gerekmektedir⁷⁵. Kul-

73) Yukarıdaki koymuş olduğumuz şartın tersine, işaret edilmesi gerekir ki, Hitâyların, Sencer devri hakkında verilen bilgilerde yazarın hayatta olduğu sırada henüz *Maveraünnehir*'de hüküm sürdükleri zikredilmektedir. Bu, ne Moğol devrine ne de *Râvendî*'nin zamanına işaret edebilir.

74) "Arslan b. Saldjuk", El², adlı makalede, henüz *Zahîruddîn* elimde olmadığı için, böyle bir hata yapmışım.

75) Ayrıca, yazar, *Zubde*'ninki gibi (İmâduddîn ve Bağdâdîler değil), Suleyman b. Kutulmuş'un Melikşah tarafından sürekli olarak taltif edildiğini göstermek istemekle beraber, bu pek ihtimal dahilinde değildir. Aksine bir sebepten dolayı bu beyan Selçuklu veya daha sonraki Anadolu Selçuklu tarihçileri tarafından ele alınmıştır.

lanılan Gazneli kaynağının tayini konusuna gelince sadece kesinlikle şunu ifade edebilirim ki her ne kadar İran'da arapça ya da farsçayı kullanan yazarların tıpkı *Zubde*'nin yazarının *Meliknâme*'yi kullandığı gibi bir diğerrinden haberdar olmadığına inanmak güç olsa da onun daha önce incelediğimiz arapçayı kullanan İranlılar tarafından yararlanılan kaynaklarla mutabakat halinde olmadığı görülmektedir. Daha genel olarak her ne kadar VI./XII. yüzyılın ortalarına yakın bir zamana kadar İranlı yazarların arapça yazılmış eserlerde her iki dili de kullanan önekiilerden yararlandıklarını gördüysek de ve yine her ne kadar Moğol devrine varıncaya değin İran tarihi hakkındaki eski arapça eserlerin Selçuklu tarihi ile ilgili olarak farsça tercümeleleri yapılmışsa da biz *Zahîruddîn* ve onu izleyenlerin arapça ve hattâ farsça yazılmış kaynaklar gurubu hakkında hiç bir şey bilmedikleri, kısaca dil engeli dolayısıyla birbirinden haberdâr olmayan ayrı iki gurup tarih eserleri bulunduğu intibamı ediniyoruz. Ayrıca, *Beyhakî*'nin tarihinin sonu ile Moğol devri arasında Selçuklu yada Doğu İran tarihi ile ilgili her hangi bir önemli eserin bulunması imkânsız görünmektedir. Bu husustan emin olarak, zayıf sonuçlara götürse de *Tabakât-ı Nâsırî* yazarının sarfettiği çabayı göz önüne almak gerekmektedir. Bütün çabalar bir takım hikayeler derlemeye yönelmişti. Meselâ daha önceki yazarlar hakkında belirttiklerinin tersine kendilerinin hiç bir tarihî eserden faydalanmadıklarını söyleyen *Nizâmî Aruzî*'nin, *Avfî*'nin ve *Mubarakşah*'ın elimizde bulunan eserleri bu türdendir⁷⁶. Selçuklu olmayan Doğu tarihyazıcılığını incelemek bizim görevimiz değildir. Fakat böyle bir genel izlenimi verilmesi gerekiyordu.

Zahîruddîn en-Nişâpûrî'ye dönersek, daha sonraki İran tarihyazıcılığına kıyasla onun eseri nishî bir itidal ve kesinliğe sahip olmakla nitelendirilmiştir. O, ya da *Râvendî* dolaylı ya da dolaysız olarak Moğol ya da Timur idaresi altında *Reşiduddîn* ve *Mustavfî Kazvîni*'den itibaren kendi evrensel tarihleri içinde Selçuklulara bir bölüm ayıran ve farsçayı kullanan bütün yazarların esaslı ve çoğunlukla tek kaynağını teşkil eder. *Râhat es-sudûr*'un, Keyhüsrev'c ithaf edilmekle birlikte, hiç de dikkat çekmediği görülen Anadolu'da bile *Aksarayî*'nin Anadolu Selçukluları tarihine (VIII./XIV. yüzyılın başları) girişi⁷⁷ *Zahîruddîn* ile olan açık ilişkisini ortaya koymaktadır. Yaklaşık olarak aynı zamanda yazılmış bulunan anonim bir Selçuknâme'nin⁷⁸, tersine, Bağdat kaynaklarından doğrudan doğruya olsun veya olmasın haberdar olduğu görünmektedir. Bu son devir tarihyazıcılığını incelemek bir baş-

76) Karşıla., özellikle Muh. Nizamuddin, Introduction to the *Jâmi' al-hikâyât* of Muhammad Awfi, (Londra 1929).

77) Neşr., Osman Turan, (Ankara 1943).

78) Neşr., Feridun Nafiz Uzluk, (Ankara 1952).

ka konudur. Genel Selçuklu tarihlerine müstakil Kirmân geleneğine has birinin ilâve edilmesi gerekmektedir. Bu gelenek tarihçisini, hanedanlığın son üyelerinin ve onlardan hemen sonra gelen haleflerinin hizmetinde yüksek dereceden bir görev yapmış olan *Efdaluddîn Kirmânî*'de bulmuştur. Bu şahsın eserinin kendisi elimizde bulunmamakla beraber, onu istinsah eden *Muhammed b. İbrahim*'in (X./XVI. yüzyıl)⁷⁹. Kirmân tarihi ile son zamanlarda aynı amaçla bir bilginin kullanmayı düşündüğü *Hasan Yazdî*'nin VII./XIII. yüzyıl Câmî et-Tevârîh'inin baş yeri işgal ettiği diğer eserler arasında bir mukayese yapmak suretiyle aslına uygunluğu hakkında⁸⁰ bizi temin edebilecek bir metnin yeniden ortaya konması mümkün kılınmıştır. Öyle görünüyor ki, yazar önce İkd el-Ulâ başlığı ile, Selçukluların vârisi olan Melik Dînâr (583-602) devri hakkındaki bilgileri yazmış⁸¹ daha sonra da bu bilgilerin ön kısmına Bedâ'i el-ezmân fî vakâyı el-Kirmân başlığı altında bir Selçuklular tarihi koymuştur. Görünüşe göre, kendisi bütün eserini, son zamanlarda Vatikan'da arapça-farsça karışımı bir mecmua içerisine keşfedilmiş bulunan bir risâle ile 612/1215 yılına kadar devam ettirmiştir.⁸² Daha sonra bir başka yazar Sımt el-ûlâ adıyla hemen sonra ülkenin kontrolünü eline geçiren ve Moğolların vasalları olarak hâkimiyetlerini sürdüren Karahitây hanedanlık tarihini yazmıştır⁸³. V./XI. yüzyıla ilgili olarak ister Bağdat ister Gazne menşeli, isterse bir başkası olsun daha önceki tarihyazıcılığında hiç bir yardım almamış görünen Bedâ'i el-ezmân, bu devirle ilgili olarak zayıf, fakat faydalı bir şekilde belgelendirilmiştir. Ayrıca VI./XII. yüzyıla ilgili olarak gerçekten ilgi çekici bir hale gelir.

Kirmân tarihi ile biz burada ele alamıyacağımız bölgesel ya da mahallî tarihler zümresini tamamlamış oluyoruz. Çünkü bunlardan her biri genellikle Selçuklu devrini aşan problemlerle yüklüdür. Fakat bazıları Selçuklu devrinde yazılmış olup, bu devrin tarihi ile ilgili küçümsenemeyecek bir önemi hâizdir. Biz ancak güney Hazar vilâyetleriyle ilgili olarak *ibn İsfendiyâr* (VII./XIII. yüzyıl başları)⁸⁴ Beyhak kenti hakkındaki daha önce sözünü ettiğimiz *İbn Funduk*'un⁸⁵, yaklaşık olarak VI./XII. yüzyıl başlarında yazan ve Sistân ile ilgili olarak Moğol devrinde bir takipçisi olan⁸⁶ anonim bir yaza-

79) Neşr., Mehdî Beyânî (Tahran 1326/1947). Nâşir, daha kısaltılmış bir şekilde olmakla birlikte, Efdaluddîn'in diğerleri ile birlikte Kâşânî tarafından da kullanıldığını tespit etmiştir.

80) Neşr. Houtsma, *Recueil de Textes*. I.

81) Neşr., (Tahran 1311/1932).

82) Neşr., Abbâs İkbâl (Tahran 1331/1952)'in önsözü Efdaluddîn'i ilgilendiren meselelerin en iyi bir izahını vermektedir.

83) Nâsiruddîn Kirmânî, neşr., Abbâs İkbâl, (Tahran 1328/1949).

84) Neşr., Tahran 1952, ve muhtasar terc. E.G. Browne, 1905.

85) Bak., n. 24.

86) *Târîh-i Sistân*, neşr., Bahâr, (Tahran 1936).

rın eserlerinden söz edebiliriz. Oldukça özetlenmiş bir şekilde VII./XIII. yüzyılda *İbn Zarküb*'un Şirâznâme'si⁸⁷ ile tamamlanan, aslında coğrafi bir eser olan *İbn Belhî*'nin Fârsnâme'sinde (VI./XII. yüzyıl başları)⁸⁸ de geniş tarihî bilgi bulunmaktadır. Son zamanlarda işaret edildiği üzere, 500/1106 yıllarına doğru yazılmış ve XI./XVII. yüzyılda Müneccimbaşı tarafından da bilinen⁸⁹ Bâb el-ebvâb'a ait bir tarih pek ilgi çekici olsa gerektir. Harzemşah Töküş'le ilgili olarak⁹⁰ *Me'mûnî*'nin 570/1174 tarihinde yazdığı Horasan Tarihi'nin muhtevasının ne dolduğu ya da büyük bir ihtimalle biyografik bir eser olan ve aynı yüzyılın sonlarında *Ebû Muhammed Mahmûd b. Muhammed b. Arslan* tarafından yazılan Harzem Tarihinin⁹¹ neleri ihtiva ettiğini oldukça az sayıdaki nakillere bakarak değerlendirmek güçtür. Pek iyi bilinmektedir ki bizzat tarih kelimesi gerçekte pek az fayda temin etmelerine rağmen, genel bir tarihin gözden uzak tutamayacağı, ama konumuzun dışında kalan özellikle kentler hakkındaki biyografik sözlükler için kullanılmıştır. Selçuklu devri tarihçileri, özellikle Bağdat (*Sam'ânî* ve *İbn en-Neccâr* ve sonra *Hatîb Bağdâdî*) ve Nişâpûr tarihlerinden yararlanmış görünmektedirler⁹².

Tamamen veya yarı tarihî türden diğer eserleri burada sadece zikretmek gerekmektedir. Kısmen elimizde bulunan VI./XII. yüzyıl Bağdatlı *Ebû Ali b. el-Bannâ*'nın Günlük'ü⁹³; aynı asrın sonuna doğru Baylakân'da başından geçen olaylar hakkında şiir, mektup ve belgelerle çeşnilenmiş *Mes'ûd b. Nâmdâr*'ın verdiği bilgiler⁹⁴; şüphesiz *Nizâm el-Mülk*'ün *Siyâsetnâme*'si⁹⁵; ister farsça⁹⁶ ister arapça⁹⁷ bile olsa Vezirler Tarihi ve bütün tarihçiler

87) Neşr., Le Strange ve Nicholson, GMS, (1921).

88) Neşr., Bahmân Kerîmî, (Tahran 1932).

89) V. Minorsky, *Studies in Caucasian history*, (1952).

90) Yukarıda n. 34.

91) Bütün hal tercümesi yazarları tarafından bol bir şekilde zikredilmiştir.

92) Karşıla., Ritter, *Oriens*, III, (1950).

93) Neşr ve ter., G. Makdîsi, BSOAS, (1956-7).

94) C. Cahen ve V. Minorsky'nin tahlili, JA (1949).

95) Buna son zamanlarda yapılan bir derleme ilâve edilmelidir. Bununla birlikte bu belki de Nizâm el-Mülk'ün *Vasâyâ*'sı denilen bazı eski otantik malzemeyi (bak., n. 64) ihtiva etmektedir. Bu son eserde Ali b. Nâsîr'ın Zubde'sinin kullanıldığı görülmektedir. Bunlar hakkında bak., H. Bowen, JRAS (1931).

96) Selçuklu devri ile ilgili olarak bu eserler, öyle görünüyor ki, esasta bir taraftan İmâduddîn'in *Nusre*'sine diğer taraftan da VIII./XIV. yüzyılın başlarına ait anonim bir Nesâ'im el-eshâr (Hamdani, JRAS (1938), s. 563'a dayanmaktadırlar. Bu sonucuncu eserdeki bilgiler, öyle görünüyor ki, tamamen bizim vekayinamelerimizde bulunan bilgilerden çıkarılmıştır. Daha sonraki bir başka Vezirler Tarihi (*Asâr el-Vüserâ*, ethe 347 Bodleian), ek olarak Nizâm el-Mülk'ün *fe-zâ'il*'i hakkındaki bir risâleden haberdardır. (yukarıda, s. 72).

97) Daha önce sözü edilen Hemedânî'nin Vezirler Tarihi yanında bu devrin sonları ile ilgili olarak (bir başka yerde İbn el-Cevzî'yi devam ettiren) VII./XIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan el-Kâdisî'nin eseri zikredilebilir İbn Hallikân bu eseri tanyordu.

bazan şerhlerine faydalı bilgiler de ekliyen şâirlerin Divânlarını kullanmışlardır. Selçuklu devri özellikle Sencer'in saltanatı ile ilgili olarak, elde etme şansına sahip olduğumuz inşâ belgelerinin üzerinde durmak lüzumsuzdur.

Ayrıca bu makalede sadece vekayinâmeler üzerinde durdum. Selçukluların batıdaki faaliyetlerinin tarihi ile ilgili olarak Ermeni, Süryânî ve Yunan tarihçilerinin şüphesiz bunlara eklenmesi gerekir. Daha önce süryanca, arapça ve farsça kaynaklarından dolayı kısmen müslüman yazarlar arasına sokulması gereken *Bar Hebraeus (Ebû'l-Ferec)*'den bahsetmiştim. Bu yazar Büyük Selçuklularla ilgili olarak kendisini kısmen *Sıbt İbn el-Cevzi*'ye (ve böylece belki de *Gars en-Ni'me*'ye) bağlayan Meliknâme ve Bağdat menşeli eserlerden haberdâr bulunuyordu. Daha sonraki olaylar için eserinin Suriye'li Mikail'den alınmamış kısmının *İbn el-Esir*'e bağlı olduğu görülmektedir. Durum ne olursa olsun, o, sadece çeşitli hristiyan inançlarına bağlı, özellikle göze çarpan üç yazardan bahsetmek gerekirse bizzat Irak-İran Selçuklularının hâkim olduğu bölgenin dışında eserlerini yazan *Suriye'li Mikail*, *Urfalı Mattâ* ve *Anna Komnena*'nın tersine, ancak bir derleyici olarak çalışma yapabilen Moğol devrinin bir yazarı idi. Bununla birlikte bu alana ait olan ve şimdye kadar hemen hiç kullanılmamış olduğu ve birinci dereceden bir önemi olmamasına rağmen, özellikle Büyük Selçuklular devrine ait faydalı bir takım noktaları ihtiva ettiği için dikkati çektiğim *Amr bar Sliba*'nın devam ettirdiği *Mari*'nin bir Nestûrî Bağdat tarihi bulunmaktadır⁹⁸.

Şüphesiz yukarıdaki açıklamalar Selçuklu devrine ait tarihî eserlerin genel niteliklerinin tahlilini veren bir katkı bile olamaz. Fakat açıkça görülmektedir ki, bunlar böyle bir tahlil için esash bir önsöz ortaya koymaktadır. Her şeyi yapmaya zamanımız olmadığından çoğunlukla bugün bile sahamızda ihmal edilen bu tür eksik bir araştırma bile konferansımız dolayısıyla sarfedeceğim en iyi bir çaba durumundadır. Şüphesiz böyle bir konunun tekrar ele alınması ve tamamlanması gerekmektedir. Fakat ister Selçuklu bölgesi isterse diğer bölgelerle ilgili olsun eğer çalışmamız pek elzem olan bir kaynaklar tetkiki (Quellenforschung) fikrini yaygın bir duruma getirirse kendimi mutlu addedeceğim. Bu görevi deruhte ederken meslektaşım *Rosenthal*'ın *Muslim Historiography* adlı eseri benim için büyük bir yardımcı oldu. Fakat kelimenin tam anlamıyla tarihçiler böyle bir çalışmanın tamamlanacağı ve biraz önce gösrerilen yönde derinleştirilebileceği umundadırlar.

Arap edebiyatının herhangi bir dalında inceleme yapan herhangi bir kimse *Brockelmann*'ın G A L adlı eserinin yaptığı ilk hizmetten haberdardır. Yine böyle bir çalışmanın daha sonraları *Brockelmann*'ı nasıl yanlış yola sürüklediğini bil-

98) Nesr., Gismondi, (Roma 1896).

mektedir. Bu son ifade belki de hiç bir yerde tarihyazıcılığında olduğundan daha çok geçerli değildir. Muhtemelen daha iyisini ortaya koymak bir insanın gücü dışındaydı. Dolayısıyla yeni ve gözden geçirilmiş bir baskısını yapmak gerekmektedir. Fakat hiç değilse bir kaç tarihçi belki de bütün güçlerini bir araya toplayıp arap tarihçilerinin ortaya koydukları eserlerin daha tam ve daha kesin bir listesini verebilir. Storey İran tarihçileri ile ilgili eseri dolayısıyla o, sadece elde bulunan eserleri göz önüne aldığı için daha da çok hoş görülmelidir. Böylece ortaya koyduğu araştırmaya bu açıdan ilâveler yapılabilir. Her iki literatür arasındaki sınır her zaman kapalı olmadığı için her iki tasarı da bir araya getirilmek suretiyle yarar sağlanabilir.